

Е. Щербенко

ТРАКТУВАННЯ НАЧАЛ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТОЛОГІЧНІЙ НАВЧАЛЬНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Постановка проблеми. Європейську інтеграцію України супроводжує процес опанування ідей та концептів західної політичної думки, вироблення спільної мови з партнерами. Водночас, тут від початку постає проблема: європейська політична традиція від своїх витоків до ХХ століття базується як на засновках на ідеї діючих вільних і рівних громадян як ключових агентах політики; в той час як для українського суспільствознавства характерний досі не подоланий остаточно вплив тоталітарної моделі. Це зумовило суперечливу картину здобутків і втрат в процесі рецепції, що може стати предметом наукового аналізу.

Мета дослідження. В роботі передбачається дослідити, як сучасна українська політологія адаптується до принципових елементів класичної західної традиції розуміння політики, й інтегрує їх до свого цілого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження політичної мови в Україні до цього часу перебувають на маргінесі політологічних студій, і серед монографічних праць, присвячених цьому питанню, можна назвати лише роботи Л.Нагорної і О.Гнатюк. [1] В них розглядаються такі теми, як можливості політичної лінгвістики для аналізу політичної мови, і дискурси щодо ідентичностей в українському соціумі. На жаль, аспекти проблеми, які цікавлять нас, там практично не зачіпаються.

Основний матеріал і результати дослідження. Ми проводимо аналіз на матеріалі текстів підручників з політології, виданих в Україні після здобуття незалежності. Вибір цього джерела для дослідження нашої проблеми пояснюється тим, що в підручниках явно сформульовані засадничі принципи, на яких базується політична

думка суспільства, що робить їх приступними для обговорення. Розглядаються тексти навчальних посібників, опублікованих в 1992 – 2001 рр. 2001 рік обраний як верхня дата на тій підставі, що парламентські вибори 2002 р., на яких безпрецедентного успіху досягли демократичні політичні сили, суттєвим чином змінили стан українського політикуму, в тому числі створивши ґрунт для подій 2004 року, що дозволило говорити про зміну детермінацій розвитку українського суспільства; визначення якого як “пострадянського” втратило силу. Отже, пізніший період доцільно буде розглянути окремо.

У “Політиці” Аристотель вводить визначення політичної сфери як спілкування вільних і рівних, відділяючи порядок їх взаємодії від стосунків між рабами – панами, і батьками – дітьми. Це принципове визначення загалом було прийнято в українській політологічній літературі (тут і далі йдеться саме про навчальну літературу). Ми можемо прочитати, наприклад: “На відміну від східних традицій Аристотель підкреслював принципову різницю між політичною владою, батьківською владою над дітьми і владою панів над рабами. Специфіка політичної влади полягала, на його думку, в тому, що вона виходить з відносин свободи і рівності”. [2] Або: в античному світі “політика вважалася сферою свободи, а стосунки вільного громадянина і раба сприймалися як неполітичні”. [3]

Інколи автори прямо підкреслюють специфіку феномена, для якого Аристотелю знадобився новий термін: “Полісний суверенітет поширювався на всю територію полісу й передбачав для кожного громадянина можливість та обов’язок брати участь у вирішенні державних справ. *Наявність особливої діяльності, пов’язаної з участю людей в управлінні полісом, обумовила необхідність визначити її певним поняттям.* Термін “політика” і став таким ключовим поняттям в однойменному трактаті Аристотеля про державу, правління та уряд.” [4] (виділено нами. – Е.Щ.)

Цей принцип визначення політики як спілкування вільних і рівних, є наріжним для європейської традиції, яка триває посьогодні. В текстах підручників ми знайдемо цитування споріднених формулювань Гроція, Локка, Канта, Вебера, аж до Загальної декларації прав людини, за вихідним формулюванням якої “Всі люди народжуються вільними й рівними у своїх достоїнствах і правах”. Принцип добровільності (тобто тих же вільності й рівності) як начала політичної діяльності відклався і в нашій повсякденній мові, свідченням чому є визначення громадських організацій і політичних

партій як добровільних.

Тим не менш, як можна судити з дослідженого корпусу текстів, це положення *не усвідомлюється як наріжний принцип*. Тому поряд із згаданими формулюваннями ми можемо прочитати, наприклад, що в Китаї, де, за викладом авторів, основні напрями політичної думки склалися у V – III ст. до н.е., “підлеглі розглядались як діти, а правитель наділявся функціями батька, який зобов’язаний піклуватися про своїх підлеглих, наставляти і виховувати їх”. [5]

Але очевидно, Аристотель вводив поняття політичного спілкування як таке, що принципово відмінне від описаного вище (чому він відділяв його від стосунків між панами й рабами, і батьками – дітьми, де одні опікуються іншими). Згідно з Аристотелем, описана вище картина знаходиться ще поза межами політики. Натомість, як пише один з авторів: “Аристотель визначає державу як організацію певної сукупності громадян, достатню для їх самодостатнього існування. Тому під цим кутом зору *первісним елементом держави є не індивід, а громадянин*. На цьому ґрунтується визначення громадянина. Громадянин – це особа, що бере участь в законорадчій і судовій владі певної держави.” [6] (виділено нами. – Е.Щ.)

Отже, спілкування вільних і рівних утворює нормалізоване поле, де в кожному пункті нашої взаємодії ми виступаємо саме як вільні і рівні. Поліс – це порядок координації наших зусиль як вільних і рівних. Держава/поліс і є лише форма такого спілкування (в т.ч. в самоуправлінні) між вільними і рівними.

Таким чином, доки є вільні і рівні, які взаємодіють один з одним саме як з вільними і рівними, - є поліс (держава). Ми не можемо сказати “поліс” і не помислити при цьому вільних і рівних (громадян), - і не можемо сказати “громадяни”, не помисливши при цьому поліс як форму їх спілкування.

З описаної форми постає дві великі ідеї – *справедливості і спільного блага*.

Щодо першого, описаний порядок виступає як справедливий мірою роззосередження, поширення на кожную точку цього поля виміру вільності і рівності. В кожному пункті цього поля кожний агент діє як вільний і рівний, і лише так; ідентично до кожного іншого в кожній іншій точці.¹

---

¹ Зауважимо, цей же порядок, взятий з боку агента, дає ідею права як включеності/координованості моєї дії в порядок взаємодії вільних і рівних - універсальний справедливий порядок; в той же час закон – є застосуванням загального правового порядку до певної конкретної проблеми; - чому, зокрема, в англійській мові для цих слів є спільне

Суть ідеї *спільного блага* розкривається в тому, що вказаним благом нашої взаємодії, координації (узгодженості) можна обладати лише *спільно з усіма в кожний момент обладання*. Це означає ту просту річ, що в момент, коли я чиню за цим справедливим, правовим порядком, я реалізую його в своїй точці, пункті своєї дії. Моя конкретна дія скоординована з усіма діями, які здійснюються в цьому порядку іншими. Я виступаю в цей момент саме рівним з усіма громадянином полісу (“на моєму місці так вчинив би кожен”), - і в моїй волі діє воля полісу.

Отже, кожна така моя дія – дія всього полісу; і є надбанням нас всіх; в моєму виграші виграє весь поліс. В цьому сенсі латинське “республіка” – *res publica* (спільне благо) – є виражена латиною та сама ідея полісу.

Цей вимір спільного блага відзначає кожне справжнє політичне устанавлення суспільства. Наведемо як приклад інституціоналізований захист прав меншості (або опозиції). Той самий агент, який перебував у більшості, користується тепер правами меншості, і навпаки: люди змінюються, але порядок триває. Цей інститут, введений в суспільний устрій, діє “не взираючи на лица”: це саме спільна можливість суспільства як такого, мати альтернативи; і коли ти реалізуєш цю можливість, підтримуючи спільний порядок – ти реалізуєш цю можливість *і як мою*: цю нішу потім зможу за спільними законами порядку зайняти я.²

поняття: law. Тут проглядаються вказані вище підстави універсального порядку; в цьому контексті помислити неправовий закон – неможливо.

² В цьому сенсі будь-який рух за права виступає рухом за розширення прав всіх, що можна показати на прикладі бурхливого розвитку політичної сфери в XIX-XX ст. За появою масових рухів, масових партій, загального виборчого права ми побачимо численні форми емансипації: те, що називалося “робітничим питанням”, “селянським питанням”, “жіночим питанням” і т.д. Набуття прав тими, хто їх не мав і був безправним, означає постання нових точок відповідальності, нових вільних і рівних – отже, нас як кооператорів в підтриманні полісу стає більше. Тому будь-яке розширення прав є розширенням прав всього суспільства. (Промовисто це сформульовано висловлюванням Лінкольна: “я звільнив не лише негра, а й білу людину”. Знамените “за вашу і нашу свободу” виявляє цей нерозривний зв’язок в політиці: звільняючи когось, ми здійснюємо звільнення всіх). Відтак, практикування політики породжує вільних і рівних. Практикування політики породжує й нові ефекти спільного блага (в тому числі у вигляді нових прав). І оскільки Аристотель визначав політику як сферу спілкування для досягнення благого життя, - людині ж хто поставить межі її розвитку? – політика постає як сфера розширення людської свободи у нашій кооперації, де необхідні зусилля кожного. Слід звернути увагу, що права і свободи постають лише знаряддям праці громадян, вони потребують зусилля з нашого боку, щоб “спрацювати”: за відсутності наших зусиль застосування їх ефект відсутній, як у не включеного

Отже, сфера політичного відзначається цим загальним виміром спільного блага, де реалізуючи норму, я виграю сам – але саме разом з усіма.

Проте нагадаємо: це складне ціле тримається на дійсних зусиллях дійсних людей, (а саме вільних і рівних), з чого постає момент відповідальності. Елемент відповідальності громадян є наріжним для політичного цілого. З цього, між іншим, випливає *право на повстання*, яке також згадується в розглядуваній навчальній літературі (зокрема тут посилаються на імена Фоми Аквінського і Локка).

В цьому очевидно проявляється те, що відповідальність громадян як носіїв начал вільності і рівності є критичним пунктом для всього цілого політичної будови. Якщо в державі, що постає сферою спілкування на цих началах, уповноважені намагаються утиснути громадян в свободах і правах (а значить, фактично руйнують цей порядок поліса/держави), - громадяни мають *право* усунути їх від виконання обов'язків, відновивши усталений порядок вільних комунікацій. В підручниках ми можемо знайти, зокрема, посилення на введене Локком розрізнення між державою як союзом громадян і як сукупністю урядовців; і тезу, що революція, усуваючи правителів, *не руйнує державу*. [7] (виділено нами. – Е.Щ.)³

Таким чином, в основі полісу як державного устрою, сфери спільного блага (що можна прослідкувати протягом всієї традиції) лежить *воля до збереження полісу* (або, в розгорнутому вигляді, *воля вільних і рівних до збереження полісу як спілкування вільних і рівних*), без якої сама форма політичного не тримається. Доки є цей тип громадянина, є політика.

В українській навчальній літературі з політології, про що говорилося, наявні певні принципові положення класичної європейської традиції. Проте, як було зазначено щодо начал

механізму, або скрипки, на якій не грають. До речі, і кожний справжній політичний лідер (не політикан), пропонує для вирішення певної проблеми заходи, де для громадянина залишається поле творчості у їх реалізації.

³ Звідси ж випливає ідея обмеження влади як повноважень – один з ключових принципів західної політичної думки. Монопольні повноваження обмежували зокрема стосовно зазіхань абсолютної монархічної влади (Монтеск'є), тиранії громадської думки (Токвіль, Міль), повновладдя бюрократії (Вебер). Вся класична політична думка розв'язує проблему обмеження влади як повноважень одних щодо інших, - що необхідно для збереження простору вільної взаємодії громадян.

вільності і рівності, як правило не усвідомлюється *принципова* природа відповідних положень, вводяться положення, не сумісні з принципами, що руйнує всю будівлю політичного знання.

На наш погляд, наріжним тут є покладання в основу визначення політики “інтересу” (замість спільного блага).

Розглянемо різницю між цими поняттями. В понятті спільного блага, як зазначалося, реалізована ідея спільності громадянина з співгромадянами; реалізуючи в своїх діях норму, громадянин підтримує ціле полісу, - громадянин і поліс нерозривні в тій самій дії. Поняття ж “інтересу” може застосовуватися до будь-якого мотиву – егоїстичного, альтруїстичного, злочинного тощо. Зрозуміло, що коли ми говоримо про сферу політики як “переслідування”, “зіткнення” інтересів, ми виносимо за дужки питання припустимого (нижче ми наведемо ряд промовистих цитат). Переслідування кожним індивідом, або кожною групою своїх інтересів, незважаючи на ціле, знімає питання відповідальності щодо суспільного цілого - напруження може зростати необмежено, приводити до застосування учасниками насильства щодо один одного і зрештою перетворюватися на “війну всіх проти всіх”, - в той час як політика, на думку Гоббса, також часто цитовану у підручниках, являє собою саме спосіб і зусилля виходу з цієї загальної руїни.

Отже, в корпусі дослідженої нами літератури, поряд з положеннями, які відповідають розумінню політики як форми взаємодії вільних і рівних, ми можемо прочитати:

“Узагальнюючи сказане, зазначимо, що політика – це перш за все корислива упередженість, групова корпоративність, що будь-яка політична подія завжди буває комусь вигідна, і щоб зрозуміти її глибинну суть, треба побачити, кому саме і для чого вона потрібна”. “Сутність політичного життя полягає в переслідуванні спільнотами їхніх часткових, корпоративних інтересів, у боротьбі за їх переважне задоволення”. [8]

“Головною ознакою політичної влади є наявність певних інституційованих засобів насильства в особі держави, потреба в котрій виникає тоді, коли відбувається соціальна диференціація суспільства і великі суспільні групи вступають в гостре протиріччя. Таку політичну владу можна визначити як таке відношення між великими суспільними групами, в котрому одна сторона нав’язує свою волю іншій за допомогою спеціальної сили – держави”. [9]

“Политическая власть есть всякая основанная на принуждении власть одной группы людей в отношении другой группы или

других груп людей в умовах антагоністического общества чаще всего, хотя и не исключительно – в отношении определенного общественного класса”. [10]

“Всіляку політику можна вважати як відбиття колективного егоїзму нації, стану, окремої суспільної групи”. [11]

“Хоча політична система не побудована виключно на силових засадах, однак її ставлення до насильства є важливою характеристикою системи. Вони визначають “політичний” компонент поняття”. [12]

Отже, замість взаємодії вільних і рівних, де відбувається поступове розширення прав і свобод, кожне з яких стає виграшем усіх, – основою політики постає гонитва за задоволенням часткових інтересів, насамперед шляхом здобуття повноважень вищої державної влади і застосування примусу щодо інших для підкорення їх своїй волі. При цьому інколи робиться застереження, що окрім часткових інтересів є ще всезагальний інтерес (очевидно, він відіграє ту саму роль, яку колись мала ідея спільного блага), але цей інтерес “задовольняється стихійно”. Наприклад: “змістом політичного життя суспільства є боротьба за панування, яка надає можливість переважного задоволення часткових інтересів і у загальному наслідку призводить до стихійного задоволення інтересу всезагального”. [13] Проте очевидно, що цілий ряд суспільств був зруйнований, – саме внаслідок того, що виявилось недостатньо членів суспільства, які б дотримували цей всезагальний інтерес: більшість поринула у “війну без правил”, і полісу/держави не стало.

Якщо ідея спільного блага пронизує все політичне ціле, пов’язуючи нас у вимірі громадянської відповідальності (і, наприклад, моя особиста конкретна дія, як голосування за певну політичну партію, або голодування на підтримку чиїхось прав має політичну розмірність); - то про інтерес говорять і у випадку переслідування егоїстичних інтересів, і у випадку т.зв. “всезагального інтересу”. Але зрозуміло, що переслідування егоїстичних інтересів за устроєм дає інший ефект, ніж переслідування “загальнолюдських інтересів”; тому нам все одно доводиться вводити додаткове розрізнення. Відповідно, “інтерес” як наявність мотиву не є достатньою основою для побудови несуперечливої моделі політики. Частина інтересів несумісна з підтриманням полісу як цілого, а отже, має бути виключеною зі сфери політичного.

Таким чином, можна висловити твердження, що для побудови несуперечливої моделі політики залишається необхідним принцип спільного блага, закладений в основах європейської традиції

розуміння політичного як сфери спілкування вільних і рівних.

Звісно, в сфері “політики”, як це слово вживається в широкому сенсі порядкування суспільними справами, ми можемо чи не повсюдно зафіксувати дії уповноважених осіб щодо членів суспільства, які не відповідають такому визначенню, в тому числі в країнах, що вважаються найвільнішими. Проте це не заперечує сказаного. Перефразувавши фразу письменниці С.Алексієвич, яка одного разу промовила, що в людині людського небагато, - можна сказати, що в політиці політичного небагато, і до неї домішуються різні види адміністрування, неправового примусу тощо. Але це не відміняє необхідності принципового розрізнення, - лише робить його потрібнішим: адже якщо ми не розрізняємо політику й адміністрування, останнє, зусиллями тих, хто ототожнює ці явища, може зрештою витіснити політику. Навпаки, якщо сенс політики усвідомлюється і достатньо громадян практикують її, сфера політичного може розширюватися – що можна побачити як в сфері міжнародного спілкування (пор. “демократії не воюють одна з одною”), так і в зсуві суспільного життя в політично розвинутих суспільствах до форм ненасильницьких громадських рухів і ініціатив.

Висновки. В результаті аналізу ми виявили, що ряд ключових положень західної політичної традиції розуміння політики (трактування її як спілкування вільних і рівних, принцип спільного блага, право громадян на повстання та ін.) присутні в українській політології, але при цьому не завжди усвідомлюється їх принциповий характер, внаслідок чого поряд з ними вводять як самодостатні інші начала (“інтересів”), які у такому самодостатньому статусі руйнують модель політики як ціле. Відзначається необхідність збереження принципу спільного блага як взаємодії вільних і рівних (саме як вільних і рівних) для несуперечливості цієї моделі.

1. Гнатюк, Оля. Прощання зімперією: Українські дискусії про ідентичність / Авторизований переклад з польскої. Київ: Критика, 2005. 528 с. Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К.: Світогляд, 2005. 2. Новаков А.С., Новакова Е.Б. Краткое изложение теории политики: Учебно-методическое пособие для студентов по изучению вузовского курса. - Луганск: ЛСХИ, 1993. – С.18. 3. Політологія: Курс лекцій: Навч. посібник / І.С.Дзюбка, В.Ф.Панібудьласка, Ю.С.Шемшученко та ін.; За заг.ред.І.С.Дзюбка. – К.: Вища шк., 1993. – С. 44-45. Схожі місця

див.також: Політологія / За ред. О. І. Семківа. – Львів: Світ, 1993. – С. 30, Політологія: Навч.посібник. – К.: Вища шк. / Кучерявий І.Т., Гошовський М.М., Лещенко Л.Ю. та ін.; За ред. І.Т.Кучерявого. – 2-е вид., перероб. і допов., 1998. - С. 315 та ін. **4.** Холод В.В. Лекції з політології: Навчальний посібник. – Суми: Видавництво “Університетська книга”, 2001. – С. 7. **5.** Шейко С.В., Кравченко Л.А., Фомічова З.К. Політологія. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів. Навчальний посібник. – К.: ГЕНЕЗА, 2000. - С.19. **6.** Холод В.В. Цит.тв. - С. 54. **7.** Див., напр.: Политология. Наука о политике. Учебник. – К., Х., 1998. - С. 54. **8.** Рябов С.Г., Томенко М.В. Основи теорії політики. – К.: Тандем, 1996. – С. 48, 51. **9.** Демчик П.О. Політологія. Підручник для слухачів і курсантів вищих військових навчальних закладів Міністерства Оборони України. – К.: КВГІ, 1998. - С. 115. **10.** Политология. Наука о политике. Учебник. – К., Х., 1998. – С. 155. **11.** Рагулін В.Я. Загальна теорія політики. Навч.посібник для студентів вищ.навч.закладів. – Миколаїв: МННУ ОДУ, 1999. - С. 5.